

at school and university / Foreign languages at school].

9. Shatilov, S. F. (1977). *Metodika obucheniya nemetskomu yazyku v sredney shkole*. [Methods of teaching German in secondary school]. Leningrad.

10. Sherstyuk, O. M. (1999). *Navchannya monolohu-rozdumu na osnovi spetsialnykh zasobiv samostiyanoi roboty uchniv starshykh klasiv*. [Teaching monologue-reflection basis of the special tools for independent work of high school students / Foreign languages].

11. *Osnovy metodyky vykladannya inozemnykh mov*. [Basics of the methodology of foreign language teaching]. Leipzig.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

ТОКАРЄВА Тетяна Станіславівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри німецької мови та методики її викладання

Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: актуальні проблеми методики викладання німецької мови в закладах загальної середньої освіти.

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

TOKARYEVA Tetyana Stanislavivna – Candidate of Pedagogical Sciences, Docent of the Department of German Language and Methods of its Teaching at the Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University.

Circle of scientific interests: actual problems of the methodology of teaching German in high school.

Стаття надійшла до редакції 25.10.2020 р.

УДК 378.14

DOI: 10.36550/2415-7988-2020-1-190-151-155

УЛИЧНИЙ Ігор Любомирович –

кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної роботи, соціальної педагогіки та психології

Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка

ORCID:<https://orcid.org/0000-0002-2614-2678>

e-mail: UlychIL@gmail.com

РЕФЛЕКСІЯ ЯК МЕХАНІЗМ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ

Постановка та обґрунтування актуальності проблеми. Розвиток системи освіти на інноваційних засадах потребує модернізації змісту праці педагога, апробації нових засобів і способів його роботи, спрямованих на розвиток творчих рис особистості вчителя, особистої відповідальності за зміст і результати своєї праці.

Формування інноваційних педагогічних компетентностей передбачає, що вчитель повинен бути адаптованим до змін у професійній діяльності, володіти здатністю розуміння самого себе і навколишнього середовища, бути готовим до постійної самоосвіти та ефективного використання інноваційних педагогічних технологій у роботі з учнями. У цьому відношенні можна стверджувати, що найважливішим і найнеобхіднішим компонентом у структурі педагогічної діяльності є рефлексія як пізнання й аналіз педагогом явищ власної свідомості та діяльності, вміння посісти позицію стороннього спостерігача, розмірковувати над тим, що ти робиш, як пізнаєш, у тому числі і самого себе.

Аналіз останніх досліджень і

публікацій. Формування і розвиток уявлень про рефлексію в сучасній науковій думці пов'язані з науковими працями Б. Ананьєва, В. Андрущенко, К. Альбуханової-Славської, Б. Братусь, В. Вілюнаса, В. Давидова, Д. Ельконіна, А. Карпова, І. Кона, Г. Костюка, Г. Крайга, В. Кременя, О. Леонтєва, С. Максименка, В. Моргуна, М. Найдбонова, А. Реан, С. Рубінштейна, І. Семенова, С. Степанова, М. Узнадзе, Г. Щедровицького, В. Ядова та ін.

Психолого-педагогічний аспект проблеми розвитку рефлексії простежується у наукових дослідженнях І. Зязюна, Н. Гузій, Т. Колишевої, Ю. Кулюткіна, Р. Павелківа, І. Савенкової, Б. Сергєєва, Г. Сухобської та ін.

Разом з тим, незважаючи на значні напрацювання науковців у сфері дослідження рефлексивних механізмів формування особистості, сьогодні, в умовах модернізації національної освітньої системи, з особливою гостротою постає проблема формування в майбутніх педагогів готовності до саморозвитку та самовдосконалення в професійній діяльності, що потребує поглибленого

вивчення ролі рефлексії у професійному становленні педагога як фахівця.

Метою статті є дослідження рефлексії як механізму фахової підготовки майбутнього вчителя.

Виклад основного матеріалу дослідження. У психології рефлексія розглядається як принцип існування індивідуальної свідомості, універсальний механізм саморегуляції і саморозвитку, що відображає особистісний аспект, як особлива здатність людини, що виявляється у зверненні пізнання безпосередньо на себе, на свій внутрішній світ, на своє місце у взаєминах з іншими людьми. Саме посередництвом форм і способів цієї пізнавальної і перетворюючої діяльності відбувається соціально-психологічний розвиток особистості.

В. Давидов визначає рефлексію як одиницю розумової дії [1], Ю. Кулюткін – як важливий елемент евристичного рішення [2]. Окрім того, психологи пов'язують рефлексію з рівнем розумового процесу [4] та усвідомленням способів або підстав і труднощів розумової діяльності [5].

У соціальній психології основним контекстом вивчення рефлексії є процеси міжособистісного пізнання і взаємодії. Формою рефлексивних проявів є усвідомлення суб'єктом – особою або спільнотою, як вони в дійсності сприймаються і оцінюються іншими індивідами чи спільнотами.

І. Ладенко виокремлює три основні форми рефлексії:

1. ретроспективну, яка дає змогу виявити і відтворити схеми і засоби, що мали місце в минулому;
2. проспективну, яка слугує виявленню і корекції схем і засобів можливої діяльності;
3. інтроспективну, яка передбачає здійснення контролю і корекції чи ускладнення процесів мислення в ході виконання діяльності [3].

У науковій спільноті існують різноманітні підходи до розуміння педагогічної рефлексії. Її трактують як: діяльність; компонент педагогічних здібностей вчителя; психічне новоутворення особистості учня.

Розвиток професійної рефлексії у студентів педагогічних закладів вищої освіти передбачає вирішення низки питань, пов'язаних із творчою самореалізацією, усвідомленням сенсу та змісту обраної професії, формуванням мотивації саморозвитку, створенням системи актуальних вимог до себе та критичного

ставлення до різних аспектів своєї діяльності. Основною ціллю формування рефлексивних механізмів є досягнення високого рівня розвиненості «самості» студента, його самооцінки, самокорекції, самоаналізу, самопроєктування, що відповідає потребам сучасного реформування освітньої галузі.

Рефлексія майбутнього фахівця, як його внутрішня психічна діяльність, спрямована на самопізнання й осмислення ним власних дій і станів, міжособистісних стосунків і спілкування з іншими, оскільки самопізнання є первісним етапом самовдосконалення. На основі теоретичних досліджень та аналізу власного досвіду можна виділити такі аспекти рефлексії майбутніх учителів у навчальній діяльності:

1. усвідомлення себе як суб'єкта навчально-професійної діяльності;
2. усвідомлення особливостей навчально-професійної діяльності;
3. прагнення до самопізнання; здатність до самоспостереження у процесі навчальної діяльності з метою самоконтролю і подальшої саморегуляції;
4. націленість на пізнання своїх навчальних можливостей і здібностей та порівняння їх з вимогами майбутньої професійної діяльності;
5. порівняльний аналіз результатів досягнутого [6].

Рефлексивну здатність майбутніх педагогів можна розглядати як наявний рівень професійних умінь та оцінити рівень їхньої сформованості, визначити перспективи подальшого їхнього удосконалення.

На початковому, задовільному, рівні сформованості професійних умінь актуалізація рефлексивної здатності студентів як суб'єктів фахової підготовки здійснюється завдяки організації та проведенню тренінгів. Під час цих занять проходить інтенсивне осмислення і переосмислення учасниками стереотипів свого досвіду аж до їхнього подолання, а також формування інтелектуальних, особистісних новоутворень. Прийоми психологічних контрастів, культурних аналогів, створення рефлексивного світу дозволяє створити рефлексивне середовище та забезпечити процес конструктивного перетворення глибинних особистісних соціальних і професійних стереотипів учасників тренінгу.

На достатньому, оптимальному, рівні сформованості професійних умінь з метою актуалізації рефлексивної здатності

студентів як суб'єктів майбутньої фахової підготовки використовували такі методи: психолого-педагогічний аналіз професійної діяльності соціальних педагогів, спостереження, анкетування, інтерв'ю, моделювання соціально-педагогічних ситуацій, експериментальне навчання, відеотренінг, розвивальні методи ігрорефлексії і рефлепрактики (розв'язання самодіагностичних, мисленнєвих завдань, метод рефлексивних інверсій, контент-аналіз відеопродукції, рефлексивні вправи).

Професійна педагогічна рефлексія означає переосмислення стереотипів особистого педагогічного досвіду. Тобто, здатність педагога до рефлексії є механізмом переосмислення стереотипів свідомості, поведінки, спілкування, мислення, усвідомлення підстав, засобів, стереотипів діяльності, їх критичного і евристичного переосмислення, породження інновацій у різних аспектах професійної діяльності. Професійна педагогічна рефлексія пов'язана з особливостями педагогічної роботи, з власним педагогічним досвідом, переглядом його підстав, перепроєктування способів педагогічних дій.

У педагогічному процесі рефлексія виконує наступні функції:

1. проєктувальну, що передбачає проєктування та моделювання діяльності учасників педагогічного процесу;
2. організаційну, пов'язану з організацією найбільш ефективних способів взаємодії у спільній діяльності;
3. комунікативну, яка означає створення сприятливих умов для продуктивного спілкування учасників педагогічного процесу;
4. смислотворчу, що проявляється у формуванні осмисленої діяльності і взаємодії;
5. мотиваційну, що означає визначення спрямованості сумісної діяльності учасників педагогічного процесу на результат;
6. корекційну, що пов'язана із спонуканням до змін у взаємодії і діяльності [1].

До ключових рефлексивних умінь, якими має опанувати педагог, зокрема, відносять уміння: бачити в педагогічній ситуації проблему і оформлювати її у вигляді педагогічних завдань; орієнтуватися при постановці педагогічних завдань на дітей як на суб'єктів навчально-пізнавальної діяльності, що активно розвиваються і мають власні мотиви та мету; робити предметом аналізу кожний свій педагогічний крок; конкретизувати і структурувати проблему;

розширити межі практики і побачити нові проблеми, обумовлені попереднім досвідом; знаходити способи розв'язання завдання; мислити тактично, тобто конкретизувати педагогічні завдання в поетапні та оперативні, приймати оптимальне рішення в умовах невизначеності, гнучко перелаштовуватися відповідно до ситуації; мислити припущеннями, гіпотезами, версіями; працювати в системі «паралельних цілей», створювати «поле можливостей» для педагогічного маневру; приймати гідне рішення в ситуації дефіциту часу для виходу зі складних педагогічних завдань; використовувати різноманітні теорії для усвідомлення власного досвіду; аналізувати і акумулювати у своєму досвіді кращі зразки педагогічної практики; комбінувати елементи теорії та практики, щоб отримати нові знання; оцінювати педагогічні факти та явища об'єктивно та неупереджено.

У період модернізації освіти пріоритетним у структурі професійно-педагогічної діяльності стає педагогічне проєктування. Проєктування в освіті, здійснюване на основі професійної педагогічної рефлексії, – це процес конструювання форм взаємодії педагогів і учнів, запровадження нових змісту та технологій освіти, способів і технологій педагогічного мислення та діяльності. Основними завданнями впровадження педагогічного проєктування є: інтенсифікація навчально-виховного процесу, підвищення його ефективності та якості результатів; системна інтеграція предметних завдань, розвиток умінь експериментально-дослідницької діяльності; побудова відкритої системи освіти, яка забезпечує кожному учасникові власну траєкторію самоосвіти; впровадження в навчальний процес інноваційних педагогічних технологій.

У процесі педагогічного проєктування формується спрямованість педагогів на розвиток пізнавальних навичок, умінь самостійно створювати індивідуальний план професійного саморозвитку (конструювати свої знання); орієнтуватися в інформаційному просторі; узагальнювати та інтегрувати отримані знання з різних джерел у процесі теоретичного та практичного навчання в практику роботи. Залучення педагогів до проєктної діяльності надає можливість самовдосконалюватися, відкриває можливість вибору особистої ролі в системі відносин у колективі учасників проєкту (автор ідей, виконавець, учасник, організатор), або залишає право вибору на

індивідуальну роботу.

Рефлексія є основою педагогічного проєктування на всіх його етапах: від задумки та формулювання цілі до отримання та аналізу результату. Ця послідовність може бути представлена таким чином: мета педагогічної діяльності – рефлексивний аналіз ситуації – вибір, проєктування і конструювання засобів педагогічної діяльності на основі рефлексії – реалізація проєкту – рефлексія на розрізнення проєкту та реалізації (цілі та результату).

Розвиток рефлексивно-проєктних умінь дозволяє педагогу не тільки усвідомити свою професійну діяльність, але і здійснити перехід із позиції «реагування» в позицію «самоорганізації». Педагог навчається вчити себе визначати межі свого знання (незнання) і самостійно знаходити умови для подолання власних обмежень, підвищуючи тим самим свою професійну компетентність.

У проєктувальній діяльності педагога зміст кожного наступного етапу рефлексії визначається її результатом на попередньому етапі. Рефлексія на процеси і компоненти діяльності ускладнюється через необхідність фіксації результатів діяльності та їх співвідношення з прогнозованою метою (оцінка діяльності), змістом образу «Я» та іншими елементами «Я»–концепції (самооцінка).

Кожен з рівнів рефлексії визначає особливий зміст можливостей, усвідомлення і переживання вчителя. При рефлексії на межі можливостей, фіксації різниці між собою та іншими у педагога виникає стан переживання протиріччя, бажання вирішити його. Знання та використання резервів по усвідомленню і зміні обмежень приводить вчителя до переживання успіху в педагогічній діяльності.

У даний час надзвичайно актуальною науково-практичною задачею є розробка технологій формування рефлексивних умінь педагога та його професійної компетентності. У досвідченого педагога процес рефлексії проходить перманентно, залежно від: індивідуально-особистісних характеристик; особистої зрілості; практичного досвіду; професійної ерудованості; рівня загальної культури.

Вихід на рівень професійної рефлексії дає можливість подолати обмеження, задані простором власних знань. Розвинена здатність до професійної рефлексії є передумовою самовиховання педагога, творчого пошуку, розвитку індивідуального стилю педагогічної діяльності.

Формування соціально-психологічних

якостей майбутніх учителів потребує розробки такої моделі навчання, яка своїм змістом, методами навчання та формами організації навчально-пізнавальної діяльності була б спрямованою на вдосконалення як професійних, так і рефлексивних умінь та знань. Модель розвитку рефлексивних умінь майбутніх педагогічних працівників включає в себе сукупність різних методів та засобів, а також різноманітних форм організації навчально-пізнавального процесу, таких як лекції, семінарські та практичні заняття, тренінги, самостійну та самоосвітню роботу, індивідуальні та групові консультації.

Дослідниця з Університету Ніпіссінг, Канада Susan E. Elliott-Johns значну увагу надає рефлексивним практикам у підготовці майбутніх педагогів, розглядає важливість осмисленої рефлексії педагогічних досліджень на практиці [7]. Саме практика є ключовим компонентом кожного курсу (обов'язкового й факультативного). Ключем до професійного розвитку студентів є заохочення до постійного зростання через критичне теоретичне розуміння, практичне застосування й експериментальне навчання, як в університеті, так і за його межами.

Польська дослідниця К. Войцеховська, розглядаючи ефективність організації та проведення педагогічної практики, стверджує, що викладацьку практику слід розуміти як:

- 1) активний і творчий контакт студента з конкретно педагогічною реальністю;
- 2) основу для побудови власної, індивідуальної, унікальної майстерні професійної діяльності;
- 3) переконання, що основою успішного функціонування в професії є інноваційне та дослідницьке ставлення вчителя до професійних завдань і функцій;
- 4) початок процесу становлення вчителя [8].

Забезпечення ефективності інноваційної діяльності педагога потребує повної відмови від відомих штамтів, стереотипів у навчанні, вихованні й розвитку особистості, створення нових цілей та принципів педагогічної діяльності. Здатність до рефлексії є вагомим чинником готовності педагогів до інновацій, прагнення до самовдосконалення, запровадження освітніх інноваційних продуктів у навчальний процес.

Висновки та перспективи подальших розвідок напряму. Отже, рефлексія – це процес переосмислення людиною системи відносин з навколишнім світом, який здійснюється за допомогою механізму

ідентифікації, проявляється при виникненні рефлексивних позицій і спирається на мотивуючі компоненти свідомості. Рефлексія розуміється нами і як здатність аналізувати способи і результати діяльності за допомогою узагальненого способу розумової діяльності. Рефлексивна позиція – цілісна, інтегративна характеристика власного образу «Я», образу інших людей, аналіз всієї ситуації взаємодії, яка визначає світогляд, принципи, вчинки людини.

Рефлексія є важливим психологічним чинником формування педагогічних інноваційних компетентностей майбутніх педагогів. Професійна рефлексія обумовлює інтенсивність запровадження нововведень вчителем, забезпечує переосмислення змісту свідомості суб'єкта і усвідомлення ним прийомів педагогічної майстерності, без чого неможлива творча діяльність у сучасній школі. Подальші дослідження рефлексивних механізмів фахової підготовки майбутніх педагогів доцільно спрямувати на пошук методів підвищення потенціалу професійної рефлексії як механізму саморозвитку вчителя.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. Давыдов В. В. О функциях рефлексии в игровом обучении руководителей. URL: <http://www.culturedialogue.org/drupal/ru/node/2112> (дата звернення 25.09.2020).
2. Кулюткин Ю. Н. Методологическая рефлексия как условие интеграции знаний. Интеграционные процессы в образовании взрослых: материалы научно-практич. конференции. Санкт-Петербург, 1997. С. 103–105.
3. Ладенко И. С. Феномен рефлексивного стиля мышления и генетическая логика. Рефлексия, образование и интеллектуальные инновации: Материалы Второй Всероссийской конференции «Рефлексивные процессы и творчество». Новосибирск, 1995. С. 8–25.
4. Семенов И. Н., Степанов С. Ю. Проблема предмета и метода психологического изучения рефлексии. М.: Педагогика, 1980. С. 116–124.
5. Тур Р. И. Педагогична рефлексія – основа формування творчого саморозвитку особистості. *Управління школою*. 2004. №13. С. 17–23.
6. Щедровицкий Г. П. Рефлексия в деятельности. Мышление. Понимание. Рефлексия. М., 2005. С. 64–125.
7. Elliott-Johns (2014). Working towards meaningful reflection in teacher education as professional learning, *LEARNing Landscapes*, 8 (1), 105–122 p. Montreal, QU: Retrieved from : <http://www.learninglandscapes.ca/images/documents/lno15/seelliott.pdf>.

REFERENCES

1. Davydov, V. V. (2009). *O funktsiyakh refleksii v igrovom obuchenii rukovoditeley*. [On the functions of reflection in the game training of leaders].
2. Kulyutkin, Yu. N. (1997). *Metodologicheskaya refleksiya kak uslovie integratsii znaniy*. [Methodological reflection as a condition for the integration of knowledge]. Sankt-Peterburg.
3. Ladenko, I. S. (1995). *Fenomen refleksivnogo stilya myshleniya i geneticheskaya logika. Refleksiya, obrazovanie i intellektualnye innovatsii*. [The phenomenon of reflective thinking style and genetic logic]. Novosibirsk.
4. Semenov, I. N., Stepanov, S. Yu. (1980). *Problema predmeta ta metodu psikhologichnoho doslidzhennya refleksiyi*. [The problem of the subject and method of psychological study of reflection]. Moscow.
5. Tur, R. I. (2004). *Pedagoghichna refleksija – osnova formuvannya tvorchoho samorozvytku osobystosti*. [Pedagogical reflection is the basis for the formation of creative self-development of the individual].
6. Shchedrovitskiy, G. P. (2005). *Refleksiya v deyatelnosti. Myshlenie. Ponimanie. Refleksiya*. [Reflection in activity. Thinking. Understanding. Reflection]. Moscow.
7. Elliott-Johns (2014). *Pratsyuyemo nad zmistovnoyu refleksiyeyu v osviti vchyteliv yak profesiynne navchannya*. [Working towards meaningful reflection in teacher education as professional learning]. Montreal.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

УЛИЧНИЙ Ігор Любомирович – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної роботи, соціальної педагогіки та психології Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: дослідження почуття провини, формування потенціалу професійного самовдосконалення старшокласників, психолого-педагогічний супровід профорієнтаційної роботи.

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

ULYCHNYJ Igor Lyubomyrovych – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Assistant Professor of Social Work, Social Pedagogy and Psychology of the Central State Pedagogical University of Volodymyr Vynnychenko.

Circle of scientific interests: investigation of guilt, capacity building professional self improvement of seniors high school student, psychological and pedagogical support career guidance.

Стаття надійшла до редакції 19.10.2020 р